नीतिचन्द्रिका

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते
निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ।
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते
श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्मणा ॥ ७१ ॥

पदविभागः

यथा, चतुर्भिः, कनकम्, परीक्ष्यते, निघर्षण-च्छेदन-ताप-ताडनैः, तथा, चतुर्भिः, पुरुषः, परीक्ष्यते, श्रुतेन, शीलेन, कुलेन, कर्मणा ।

अन्वयः

यथा निघर्षण-च्छेदन-ताप-ताडनैः चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते तथा पुरुषः (अपि) श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्मणा (इति) चतुर्भिः परीक्ष्यते ।

कठिनपदार्थः

- च्छेदनम् – कर्तनम् ।
- तापनम् – उष्णीकरणम् ।
- ताडनम् – कुट्टनम् ।

नीतिचन्द्रिका

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते
निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ।
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते
श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्मणा ॥ ७१ ॥

भावार्थः

यथा स्वर्णकारः आभरणनिर्माणसमये घर्षणेन, च्छेदनेन, तापनेन, ताडनेन च सुवर्णस्य परीक्षां करोति, तथा पुरुषस्य परीक्षा श्रुतेन (वेदाध्ययनेन), उत्तमस्वभावेन, सत्कुलेन, सत्कर्मणा च भवति ।

नीतिचन्द्रिका

यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करम् ।
सर्वं तु तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ ७२ ॥

पदविभागः

यत्, दुस्तरम्, यत्, दुरापम्, यत्, दुर्गम्, यत्, च, दुष्करम्, सर्वम्, तु, तपसा, साध्यम्, तपः, हि, दुरतिक्रमम् ।

अन्वयः

यत् दुस्तरं, यत् दुरापं, यत् दुर्गं, यत् च दुष्करं, (तत्) सर्वं तु तपसा साध्यम् । तपः हि दुरतिक्रमम् (अस्ति) ।

कठिनपदार्थः

- दुस्तरम् – तरीतुम् अशक्यम् ।
- दुरापम् – प्राप्तुम् अशक्यम् ।
- दुर्गम् – गन्तुम् अशक्यम् ।
- दुष्करम् – कर्तुम् अशक्यम् ।
- दुरतिक्रमम् - अतिक्रान्तुम् अशक्यम् ।

नीतिचन्द्रिका

यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करम् ।
सर्वं तु तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ ७२ ॥

भावार्थः

यस्य तरणे क्लेशः वर्तते, यस्य प्राप्तिः क्लेशाय भवति, यत् स्थानं प्राप्तुं कष्टम् अस्ति (यत्र गमनं दुष्करम् अस्ति) यत् कर्तुं क्लेशः अस्ति, तत्सर्वमपि तपसा साधयितुं शक्यम् । किन्तु तपश्चरणं महते क्लेशाय ।

नीतिचन्द्रिका

यावत्स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा
यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
प्रोद्दीप्ते भवने च कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ ७३ ॥

पदविभागः

यावत्, स्वस्थम्, इदम्, कलेवर-गृहम्, यावत्, च, दूरे, जरा, यावत्, च, इन्द्रिय-शक्तिः, अप्रतिहता, यावत्, क्षयः, न, आयुषः, आत्म-श्रेयसि, तावत्, एव, विदुषा, कार्यः, प्रयत्नः, महान्, प्रोद्दीप्ते (प्र-उत्-दीप्ते), भवने, च, कूप-खननम्, प्रति-उद्यमः, कीदृशः ।

अन्वयः

यावत् इदं कलेवरगृहं स्वस्थं, यावत् च जरा दूरे (वर्तते), यावत् च इन्द्रियशक्तिः अप्रतिहता, यावत् आयुषः क्षयः न, तावत् एव विदुषा आत्मश्रेयसि महान् प्रयत्नः कार्यः । (अन्यथा) प्रोद्दीप्ते च भवने कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः (स्यात्?)

कठिनपदार्थः

- कलेवरम् – शरीरम् ।
- स्वस्थम् – आरोग्ययुक्तम् ।
- जरा – वार्धक्यम् ।
- अप्रतिहता – अकुण्ठिता ।
- क्षयः - क्षीणत्वम् ।
- विदुषा – पण्डितेन ।
- आत्मश्रेयसि – स्वस्य हिताय ।
- कार्यः – करणीयः ।
- प्रोद्दीप्ते – ज्वलिते ।
- उद्यमः – प्रयत्नः ।

नीतिचन्द्रिका

यावत्स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा
यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
प्रोद्दीप्ते भवने च कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ ७३ ॥

भावार्थः

यावत्पर्यन्तम् अस्य शरीरस्य स्वास्थ्यं सम्यक् तिष्ठति, यावत् वार्धक्यं समीपं न आयाति, यावत्पर्यन्तम् इन्द्रियाणां बलं भवति, यावत् आयुः क्षीणं न भवति, तावत् एव विद्वान् आत्महिताय महान्तं प्रयत्नं कुर्यात् । अन्यथा अग्निना प्रदीप्ते भवने कूपखननस्य प्रयत्नः कीदृशः स्यात्?

नीतिचन्द्रिका

येषां न विद्या न तपो न दानम्
ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मृत्युलोके भुवि भारभूताः
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ७४ ॥

पदविभागः

येषाम्, न, विद्या, न, तपः, न, दानम्, ज्ञानम्, न, शीलम्, न, गुणः, न, धर्मः, ते, मृत्यु-लोके, भुवि, भार-भूताः, मनुष्य-रूपेण, मृगाः, चरन्ति ।

अन्वयः

येषां विद्या न (अस्ति), तपः न (अस्ति), दानं न (अस्ति), ज्ञानं न (अस्ति), शीलं न (अस्ति), गुणः न (अस्ति), धर्मः न (अस्ति), ते मृत्युलोके भुवि भारभूताः मनुष्यरूपेण मृगाः (इव) चरन्ति ।

कठिनपदार्थः

- शीलम् – उत्तमः स्वभावः ।
- भुवि – भूमौ ।
- चरन्ति –अटन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

येषां न विद्या न तपो न दानम्
ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मृत्युलोके भुवि भारभूताः
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ७४ ॥

भावार्थः

यैः विद्या न अधिगता, तपः न कृतं, दानं न कृतं, ज्ञानं न सम्पादितम्, उत्तमः स्वभावः न अभ्यस्तः, सद्गुणाः च न सम्पादिताः, धर्मः न आचरितः, ते जनाः भूलोके भूमेः भारभूताः सन्तः मृगाः इव मनुष्यरूपेण (इतस्ततः) अटन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ ७५ ॥

पदविभागः

यम्, माता-पितरौ, क्लेशम्, सहेते, सम्भवे, नृणाम्,
न, तस्य, निष्कृतिः, शक्या, कर्तुम्, वर्ष-शतैः, अपि ।

अन्वयः

नृणां सम्भवे माता-पितरौ यं क्लेशे सहेते, तस्य निष्कृतिः कर्तुं वर्षशतैः (अपि) न शक्या ।

कठिनपदार्थः

- नृणाम् – नराणाम् ।
- सम्भवे – जननकाले ।
- निष्कृतिः – ऋणस्य प्रत्यर्पणम् ।

नीतिचन्द्रिका

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ ७५ ॥

भावार्थः

मनुष्यस्य जननकाले मातापितरौ यादृशं कष्टं सहेते, तस्य उपकारस्य प्रत्यर्पणं शतेन वर्षैः अपि न शक्यते ।